

А.А. Рўзиқулов,
мустақил илмий тадқиқотчи,
ТМИ

ЭЛЕКТРОН ТИЖОРАТ: ИМКОНИАТЛАР, МУАММОЛАР ВА ЕЧИМЛАР

Глобаллашув жараёнлари чуқурлашаётган ва миллий иқтисодиётнинг рақобатдошлиги ўсаётган паллада телекоммуникация саноати иқтисодиётнинг алоҳида олинган соҳаси сифатида ривож топиши ҳамда иқтисодиётнинг бошқа соҳаларида ахборот-коммуникация технологияларининг қўланишига доир масалалар устувор аҳамият касб этмоқда. Техник имкониятлар кенгайиши ва мазкур саноатнинг салоҳиятини амалиётда тўлақонли қўллаш миллий иқтисодиётнинг рақобатдошлигини кучайтиришда муҳим роль ўйнайди ҳамда шу тарзда хусусий ва давлат тузилмаларининг стратегик барқарорлигини таъминлайди.

Жаҳон бозорининг замонавий ривожланиш йўналишларига кўра, ахборот-коммуникация технологиялари соҳасида инновацияларнинг киритилиши ва уларнинг самарали қўлланиши корхоналарда бошқарув ва технологик жараёнларнинг самарадорлигини оширишга замин яратиб, иқтисодиётнинг турли жабҳаларида мавжуд товар ва хизматлар бозорларини кенгайтириб, янги бозорларни яратиш учун шароит яратади ва шу орқали аҳоли турмуш тарзи яхшиланишига сабаб бўлади.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Бугунги кунда ҳаётимизни компьютер техникаси, ахборот технологиялари, Интернет, мобиль телефон алоқасисиз тасаввур қилиб бўлмайди”¹.

1949 йил Нью-Йорклик тадбиркор Френк Мак Намаранинг ресторанда хижолатга тушиши натижасида дунё юзини кўрган электрон тўлов тизими айни пайтда республикамизда ўз ривожини топмоқда.

Бугунга келиб, тўлов тизимлари орқали миллиардлаб доллар маблағ айланмоқда. Масалан, Япониянинг **JCB** Интернейшнл тўлов тизими фойдаланувчилари сони бугунги кунда 59 миллиондан ошиб кетди ва йиллик умумий айланма 62 миллиард АҚШ долларини ташкил этади. Дунёнинг 190 давлатида 11 миллиондан ошиқ шоҳобчаси мавжуд. Бу биргина компаниянинг кўрсаткичи, холос. Жаҳонда ўнлаб бундай йирик тизимлар фаолият олиб бормоқда.

Электрон тўлов тизими бўйича интернет орқали хизмат кўрсатадиган компанияларга тўхталадиган бўлсак, уларнинг энг йириги **Paypal** тизимидир. 1998 йили ташкил этилган **PayPal** айни пайтда жаҳоннинг 190 мамлакатида фаолият олиб боради ва 164 миллиондан ортиқ рўйхатдан ўтган миждозига эга. Тизим 24 та миллий валютада иш юритади.

¹ Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

Айнан **PayPal** тизимида биринчи бўлиб мижозлар ўртасида тўловни амалга оширишда электрон почтадан фойдаланиш жорий этилган. Унинг бизда мавжуд тизимлардан фарқи ҳам шундан иборатки, мижоз тўловни ўз уйида ёки иш жойида Интернет орқали амалга оширади. Ҳимояланган боғланиш орқали аккаунтга e-mail ва парол киритилгандан сўнг тизимдан фойдаланилади. Шунингдек, **PayPal** фойдаланувчилари бир-бирларининг ҳисобига пул ўтказишлари ҳам мумкин. Мижозлар тизимдан фойдаланганда маблағларни ўзларининг банк карталари ёки банкдаги ҳисоб рақамлари ёрдамида қоплайди. Ушбу тизим орқали нафақат турли хизматлар учун тўловни амалга ошириш, балки eBay каби интернет аукционлардан ҳар хил маҳсулотларни сотиб олиш ҳам мумкин.

2003 йили ташкил этилган яна бир йирик электрон тўлов тизими – **Moneybookers** асосий рақобатчиси **PayPal**га етарлича қаршилиқ кўрсатмоқда. Бугунга келиб 170дан ортиқ мамлакатда ушбу тизимнинг мижозлари мавжуд.

Яқинда «**eKarmon**» электрон тўлов тизими ҳам қуйидагича чиқиш қилди: Яқин вақтлар ичида Ўзбекистон Республикаси аҳолисида уйдан ёки иш жойидан чиқмаган ҳолда озиқ-овқат маҳсулотларидан тортиб маиший ва компьютер техникасини сотиб олиш, мобиль алоқа, интернет, телефон ва коммунал тўловларни амалга ошириш, шунингдек, кино ва театрда чипталар сотиб олиш имконияти юзага келади. Ортиқча вақт сарфлаб, дўконма-дўкон юришининг ҳожати қолмайди. Интернет орқали ишлайдиган ушбу тизимнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида электрон рақамли имзодан фойдаланилмоқда.

Хуллас, электрон тўловлар бозори тобора иштирокчилар билан гавжумлашиб, электрон пул воситасида юзага келадиган ва мамлакат иқтисодиёти ривожига ҳисса қўшадиган самарали тизим шаклланмоқда. Бундан ким кўпроқ манфаатдор?! Хизматлари учун тўловни олаётган компаниялар (мобиль алоқа, телефон, интернет ва коммунал хизматлар) аҳолидан имкон қадар осон усулда ва янада кўпроқ маблағ тўпламоқда. Ўртада воситачи вазифасини бажараётган тизимлар ҳам хизматлари эвазига ўз ҳисобларини бойитмоқдалар. Ушбу жараёнда иштирок этувчи банклар ҳам манфаат кўряпти. Мижоз эса тўлаши лозим бўлган хизматлар ҳақини ҳамда сотиб оладиган маҳсулотларини ортиқча вақт сарфламай, ўзига қулай пайт ва шароитда амалга оширяпти. Демакки, жараён иштирокчиларининг бирор бири фойдадан четда қолмайди.

Ўзбекистон иқтисодиёти босқичма-босқич ривожланиши натижасида бизнес фаолиятини юритишнинг янги принциплари, айниқса, электрон тижоратнинг аҳамияти жуда ошди. Бугунги кунга келиб, ҳар бир интернет фойдаланувчиси электрон тижорат сўзининг маъносини тушунишга ҳаракат қилган. Ҳали ўзининг узоқ тарихини қуришга ҳам улгурмаган бундай фаолият билан боғлиқ АҚШ бозорларида йилига ўртача 1,5-2 трлн. АҚШ доллари миқдорида маблағлар айланади.

“**Электрон тижорат**” атамаси **EDI** (Elektronic Data Interchange – маълумотларни электрон алмашиш), электрон почта, интернет, интранет

(компания ичида ахборот алмашиш) ва **ekstranet** (ташқи дунё билан ахборот алмашиш) каби технологияларни ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикасининг **“Электрон тижорат тўғрисида”**ги қонунида электрон тижоратга қуйидагича таъриф берилган:

“Ахборот тизимларидан фойдаланган ҳолда амалга ошириладиган, товарларни сотиш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатишга доир тадбиркорлик фаолияти электрон тижоратдир”.

Ўз навбатида Электрон тижорат тизими уч синфга бўлинади:

- ✓ чакана савдони ташкил этиш бўйича (бизнес-истеъмолчи, B2C);
- ✓ бизнес ҳамкор билан алоқалар ўрнатиш (бизнес-бизнес, B2B);
- ✓ истеъмолчилар ўртасидаги савдо (истеъмолчи-истеъмолчи, C2C);

Мисол сифатида – виртуал аукцион www.Ebay.com ни келтириш мумкин.

Электрон тижорат қуйидаги ўзига хос қулайлик ва устунликларга эга:

- ✓ халқаро операцияларда ахборот олиш тезлиги ошади;
- ✓ ишлаб чиқариш ва сотиш даври қисқаради;
- ✓ арзон коммуникация воситаларидан фойдаланиш эвазига ахборот алмашиш харажатлари камаяди.

Компания ахборот технологияларини самарали қўллаш орқали истеъмолчи билан очиқ муносабат ўрнатиш, маҳсулот ва хизматлар тўғрисида ҳамкор ва мижозларни тезкор ахборот билан таъминлаш, сотувнинг муқобил йўллари, мисол учун тижорат сайтларида электрон дўконлар очиш ва яратиш имконини беради.

Бугунги кунга келиб, Ўзбекистонда давлат органлари электрон тижоратни ривожлантиришда, дунё тажрибасида кенг қўлланилган қуйидаги тамойилларга амал қилишмоқда:

- электрон тижоратни ривожлантиришда корпоратив сектор фаол рол ўйнаши лозим;
- электрон тижоратга нисбатан, давлат органлари томонидан асосланмаган турли чекловлар қўйилишига йўл қўйилмаслик лозим;
- давлат ҳокимияти электрон тижорат жараёнига, ушбу соҳа субъектларини қўллаб-қувватлаш ва ҳуқуқ базасини такомиллаштириш мақсадида аралашши мумкин;
- электрон тижоратни бошқариш чора-тадбирларини ишлаб чиқишда давлат ҳокимияти Интернетнинг ўзига хосликларини инобатга олиши лозим;
- электрон тижорат жараёни маъмурий-ҳудудий бўлиниш ва давлат чегараларига боғлиқ бўлмаган равишда, глобал миқёсда содир бўлиши лозим.

Иқтисодий ривожланиш оқибатида Ўзбекистон халқаро иқтисодиёт тизимида тобора ўз мавқеини мустаҳкамлаб бормоқда. Бу эса, ўз навбатида, электрон тижорат инфратузилмасини такомиллаштириш, унинг жаҳон бозорида кучли рақобатчи сифатида пайдо бўлишини таъминлаш заруратини келтириб чиқаради. Юқоридаги ҳолатлар инобатга олинган ҳолда электрон тижоратнинг асосини, яъни ҳуқуқий базасини такомиллаштириш бўйича бир қанча сезиларли ишлар амалга оширилди. 2004 йил 29 апрелда N613-II **“Электрон тижорат”** тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни, 2007 йил 30 ноябрда Ўзбекистон

Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг №21 “**Электрон тижоратни ривожлантириш**” тўғрисидаги ва 2007 йил 12 июнда “**Электрон тижорат тизимини амалда қўллашда тўлов тизимини такомиллаштириш**” тўғрисидаги қарорлар қабул қилинди. Бундан ташқари республикада электрон тижоратни ривожлантириш мақсадида “**Ekarmon**” лойиҳаси ишлаб чиқилди ва у самарали тарзда амалиётга жорий қилинмоқда.

Ўзбекистонда электрон тижоратни ривожлантириш билан бир қаторда бу соҳанинг такомиллашишига тўсқинлик қилаётган бир қанча муаммолар ҳам мавжуд. Бу муаммоларнинг тезкор ва аниқ ечилиши бугунги куннинг муҳим талабларидан бири ҳисобланади. Чунки айнан қуйидаги ечимини кутаётган масалалар жаҳон тажрибасида кенг тарқалган бўлиб, уларнинг тўғри ҳал қилинмаслиги оқибатида бу соҳада жиддий инқирозлар вужудга келиши мумкин.

Биринчидан, зарур инфратузилманинг ҳали ҳам етарли даражада такомиллашмаганини қуйида бир нечта мисолларда келтираемиз:

✓ Интернетнинг глобал тармоғи билан бевосита боғланган провайдерлар сони чекланган миқдорда ва бунинг натижасида Интернет мижозларга провайдер ўртасида биридан иккинчисига ташиш орқали етказилмоқда, маълумки, бундай ҳолат хизмат кўрсатишнинг сифатига салбий таъсир кўрсатади.

✓ Вилоятларда кўрсатилаётган Интернет хизматининг сифат кўрсаткичлари пойтахтдаги ҳолат билан солиштирганда сезиларли даражада ёмон. Ажратилган уланиш (ADSL modem ҳамда WiFi) учун етарли шарт-шароитнинг яратилмаганлиги натижасида мижозлар тўғридан-тўғри қўнғироқ қилиш орқали (Dial-up) уланишдан фойдаланишади. Бу ўз навбатида хизмат сифатининг етарли даражада бўлмаслигига олиб келади.

Иккинчидан, интернетдан фойдаланувчиларнинг миқдори шундай даражадаки, бу ҳолат электрон тижорат билан шуғулланиш учун зарур бўлган йирик бозор яратиш имконини бермайди. Тўғри охириги йилларда бу соҳада бир қанча ижобий натижаларга эришилмоқда, лекин бу фақатгина маълум бир ҳудудларда (асосан пойтахт ва баъзи бир вилоят марказлар) ўсмоқда. Кўпчилик вилоятларда бундай ҳолат ҳалигача муаммолигича қолмоқда. Маълумки, етарлича ҳажмдаги бозорга эга бўлмасдан туриб электрон тижорат фаолиятини юритиш ихтиёрий тадбиркор учун зарардир.

Учинчидан, жисмоний шахсларнинг банк ҳисоб рақамларидан on-line тўловини амалга оширишни таъминлайдиган ишончли тизимнинг ривожланмаганлиги. Банклар томонидан чиқарилаётган пластик карточкалардан фақатгина махсус терминаллардан фойдаланиб тўловни амалга ошириш мумкин, халқаро тажрибада эса пластик карточкалар ёрдамида, тўловни қабул қилиш учун ўрнатилган махсус модуллар орқали, тўғридан-тўғри on-line дўконларида тўловни амалга ошириш мумкин.

Асосий муаммо шундаки, Ўзбекистонда жисмоний шахслар учун **on-line banking** хизмати кенг тарқалмаган. **On-line banking** банк мижозлари учун Интернет тармоғида ёки мобил алоқа ёрдамида ўз ҳисобларини бошқариш ва тўловларни амалга ошириш имконини беради. Бир неча банклар томонидан

таклиф этилаётган **SMS-banking** бир томонлама бўлиб, фақатгина ҳисоб ва операциялар тарихи ҳақида маълумот олиш учун мўлжалланган. Бу ҳолат электрон тижоратнинг ривожланишига энг катта тўсиқ бўлаётган муаммолардан биридир.

Тўртинчидан, мавжуд Интернет-дўконлар фаолиятида етарли профессионалик даражаси етишмайди. Алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги чоп этган маълумотларга кўра¹ 01.01.2008 йил ҳолати бўйича (маълумотлар илова қилинади, 1-2-илова) (2008 йилдан кейинги ҳолат www.aci.uz ЎзААА расмий вэб сайтида келтирилмаган) Ўзбекистонда 24 Интернет-дўкон фаолият юритади. Компьютер ва электрон-маиший техника маҳсулотларини сотиш бўйича-8, совға ва гуллар бўйича-4, рақамли товарлар бўйича-6, истеъмол ва маиший товарлар бўйича-3, китоб, мусиқа ва компакт дискда фильмлар сотишга мўлжалланган-3 дўкон мавжуд. Бу веб-сайтларнинг 4 таси ишлов берилиш жараёнида, 4 таси тўловни халқаро тўлов тизимидаги пластик карточкалардан фойдаланиб амалга ошириш имконини яратади, 12 таси WM Transfer тўлов тизимидан фойдаланади. Қолган 7 та дўкон нақдсиз тўловни амалга ошириш имконини, ёзма шартнома имзоланганидан сўнг яратади.

Юқорида келтирилган муаммоларни ҳал қилишда асосий эътибор бериладиган йўналишлар сифатида қуйидагиларни таклиф этамиз:

✓ Электрон тижорат соҳасида илмий изланишларни чуқурлаштириш зарур. Илмий ишлар, мақолалар ёзиш, махсуслаштирилган Интернет-ресурслар яратиш, доимий форум ва анжуманлар ташкил этиш, кадрлар тайёрлашда электрон тижоратнинг нафақат техник, балки иқтисодий ва ҳуқуқий хусусиятларини ҳам инобатга олиш, энг асосий муаммолардан бири – малакали кадрлар етишмовчилигини, олдини олади;

✓ Телекоммуникация хизматларини кўрсатиш соҳасида рақобатни ривожлантириш. Бу хизмат сифатининг ошишига, нархлар даражасининг тушишига ва электрон тижорат учун маълум Интернет-аудиторияларининг яратилишига олиб келади;

✓ АКТ соҳасига инвестицияларни киритиш учун қулай ҳуқуқий шароитнинг кўрсатилган тартибда доимий мавжуд бўлишини таъминлаш;

✓ Ўз-ўзини бошқариш ва тажриба алмашиш тизимларини яратиш;

✓ Электрон тизими бўйича таълим тизимини ривожлантириш;

✓ Ахборот технологияларининг бутун Ўзбекистон бўйлаб кенг тарқалишини таъминлаш. Нафақат вилоят марказларида, балки чекка қишлоқларда ҳам ахборот технологияларининг жорий қилиниши электрон тижорат ҳажмининг сезиларли даражада ошишига олиб келади;

✓ **On-line banking** тизимини бутун республика бўйлаб самарали жорий этиш.

Бу улгуржи ва чакана савдо билан шуғулланаётган тадбиркорлар учун ўз товар ва хизматлари билан Интернет тармоғи орқали эркин савдо қилиш имкониятини оширади. Шу билан бирга бу банк соҳасининг бошқа йўналишлари бўйича ҳам сезиларли ўзгаришларга олиб келади.

¹ http://www.aci.uz/uz/news/Ozbekistonda_AKT_rivojlanishining_sharxi_2006_2008/

Шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон ўзининг юқори даражали интеллектуал имкониятлари билан ахборот технологиялари тамаддунининг қирғоғида қолиб кетмаслиги зарур.

Электрон тижоратни ривожлантириш жамиятимиз учун куйидаги натижаларни беради:

✓ Электрон тижоратнинг ривожланиши Ўзбекистон меҳнат бозори тузилмасига ижобий таъсир кўрсатади. Юқори ахборот технологияларини саноатлаштириш минглаб янги иш ўринларини яратади.

✓ Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарорлашиши, товар ва хизматларнинг рақобатбардошлиги кучайиши ва электрон тижорат ривожланишининг бир пайтда содир бўлиши экспорт имкониятларининг ошишига олиб келади.

✓ Электрон тижорат аҳоли турмуш даражасининг яхшиланиши, маркетинг, менежмент каби соҳаларнинг ривожланишини таъминлайди.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда электрон тижоратни ривожлантириш имкониятлари йилдан-йилга ўсиб бораётганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Унинг ривожланиши миллий ишлаб чиқарувчиларга янги бозорлар очиш, янги мижозлар топиш имкониятларини яратади. Электрон тижоратни ривожлантириш бўйича танланган ва амалдаги йўлдан тўғри бориш, келажакда Ўзбекистон иқтисодиётини жаҳон бозорининг етакчи вакиллари билан бирига айлантиради. Ўзбекистонда электрон тижорат бўйича мавжуд муаммоларни ҳал қилишнинг тўғри йўли танланганлиги халқ фаровонлигида, жамиятимизнинг тараққий топишида, иқтисодий ривожланишида ўз аксини топади.

